

УДК 75.033.2:27-526.62

Колпакова Н. Я.

Львівський державний коледж декоративно-ужиткового мистецтва імені Івана Труша

КУЛЬТ СВ. ГЕОРГІЯ У ВІЗАНТІЇ ТА КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Колпакова Н. Я. Культ св. Георгія у Візантії та Київській Русі. У статті розглянуто культ св. Георгія як культурний комплекс в історичному, іконографічному та агіографічному вимірі. У візантійській традиції розкрито три основні образи вшанування святого як мученика, патрона та захисника. Встановлено причину їх змін під впливом релігійних, політичних та соціальних факторів. Проаналізовано культ св. Георгія на древньоруському ґрунті, який пройшов певну адаптацію та еволюцію від патрона верхівки влади до рятівника у відомому сюжеті «Чудо св. Георгія зі змієм».

Ключові слова: культ, св. Георгій, «Чудо зі змієм», Візантія, Київська Русь.

Колпакова Н. Я. Культ св. Георгия в Византии и Киевской Руси. В статье рассмотрен культ св. Георгия как культурный комплекс в историческом, иконографическом и агнографическом измерении. В византийской традиции раскрыты три основные образы почитания святого как мученика, патрона и защитника. Установлена причина их изменений под влиянием религиозных, политических и социальных факторов. Проанализирован культ св. Георгия на территории Киевской Руси, который прошел определенную адаптацию и эволюцию от патрона верхушки власти к спасителю в известном сюжете «Чудо св. Георгия о змии».

Ключевые слова: культ, св. Георгий, «Чудо о змии», Византия, Киевская Русь.

Kolpakova N. The Cult of St. George in Byzantium and Kievan Rus. The article deals with the Cult of St. George as a cultural complex in the historical, iconographic and agiographic measurement. Byzantine tradition reveals three main images honoring the saint as a martyr, patron and protector. The reason of their changes was found, which was influence of religious, political and social factors. Cult of St. George was analyzed on the territory of Kyivan Rus, which passed across some adaptation and evolution from the leader to the savior in the famous story «The Miracle with the dragon».

Keywords: the Cult of St. George, «The Miracle with the dragon», Byzantium, Kievan Rus.

Постановка проблеми. Святий Георгій належить до найбільш шанованих святих, а його культ має загально-християнський характер. З ним пов'язане формування ранньохристиянського образу мученика та культу реліквій, а також агіографії та іконописної традиції. Християнський культ св. Георгія посідав одне з центральних місць в ієрархії святих Візантії, а згодом Київської Русі, відіграючи важливу суспільно-політичну роль. Святий вважався заступником не лише тих, хто носив ім'я Георгій; його вважали небесним захисником можновладці, обирали патроном спільнот, покровителем міст та країн. Позаяк образ св. Георгія приходить в українську культуру з прийняттям християнства східного обряду, важливим питанням постає еволюція образу св. Георгія та його іконографічних типів у мистецтві Візантії від періоду становлення культу святого.

Актуальність проблеми. Надалі залишається актуальною проблема узагальнення та систематизації наявних матеріалів присвячених вшануванню одного із найвідоміших християнських святих, зокрема аналіз взаємозв'язку смислового навантаження образу св. Георгія на різних етапах еволюції культу та вираження цих смислів мовою мистецтва. Такий комплексний підхід дозволить здійснити глибший аналіз різноманітних типів іконографії св. Георгія, точнішу атрибуцію його складових та специфіку зображення цього святого в українській культурі.

З огляду на це, актуальність теми дослідження обумовлена:

- недослідженістю значного комплексу матеріалу, який розкриває вшанування св. Георгія як мученика, патрона та захисника.
- необхідністю визначення чинників, які вплинули на еволюцію образу св. Георгія в культурі Візантії та Київської Русі.

Підходи до нового осмислення зазначеної проблеми намітилися у праці російського дослідника В. Лазарева «Образ Георгія-воїна в мистецтві Візантії та Київської Русі». Науковець підкреслює такі етапи культу св. Георгія, як: мученик, патрон імператора та образ вшанування, який пов'язаний із зображенням «кінного» святого. На давньоруських теренах В. Лазарев виділяє три етапи культу св. Георгія, які розвивалися паралельно з іконографією святого: патрон князів, покровитель землеробів та мученик.

Мета статті – дослідити культ св. Георгія як культурний комплекс у історичному, іконографічному та агіографічному вимірі.

Постановка завдань: 1) проаналізувати культ св. Георгія у Візантії в контексті трьох основних образів вшанування святого: мученика, патрона, захисника; 2) дослідити трансформацію цих образів під впливом релігійних, політичних та соціальних факторів; 3) з'ясувати умови адаптації та еволюції культу св. Георгія на давньоруському ґрунті від

патрона верхівки влади до рятівника у відомому сюжеті «Чудо зі змієм».

Викладення основного матеріалу.

Култ св. Георгія набув загально-церковного характеру лише в XI–XII ст. [5:73]. Спершу св. Георгія вшановували як місцевого святого мученика, а його култ мав східно-християнське походження [6:379]. Ранні відомості про святого IV ст. локалізуються в Малій Азії, Сирії та Палестині [5:68].

У контексті дослідження культу св. Георгія важливі дані подають присвячені йому агіографічні твори. Основний ідейний зміст ранніх життів святого (*Passio prima*) – ідеальний образ мученика, готового прийняти будь-які страждання за християнську віру. Адепти нової релігії потребували образу, котрий би втілював нову поведінкову модель, у якій головною чеснотою була готовність до мук задля перемоги християнства [5:69].

Вшануванню ікон св. Георгія передували тривалий култ його реліквій [5:68]. У IV–V ст. місцями масового паломництва стають гробниці мучеників. Моці святих вже перебувають у кожному храмі. Слава окремих мучеників, до яких належить і св. Георгій, набуває універсального характеру, оскільки поширюється за межі спільнот та областей [9:334]. Основний храм св. Георгія заснований в палестинському місті Лідда (сучасне м. Лод, Ізраїль), ймовірно, в кінці IV ст. [16:113]. У VII ст. його перейменовано в Георгіополь [1:672].

Розвиток вшанування моців та інших реліквій (тіл мучеників або їх частин, предметів пов'язаних з ними за життя) взаємопов'язаний з культом мучеників. Безліч настоятелів храмів прагнули отримати моці страстотерпців, адже після смерті святих реліквії уявлялися місцем реальної присутності Божих обранців на Землі [9:334]. Зростаюча популярність культу св. Георгія спричинила появу несправжніх реліквій святого, у той час велика кількість моців була зафіксована у храмах різних частин світу [16:113–114].

Найбільше вшанування реліквій св. Георгія припадає на V–VI ст. [5:68]. Підтвердженням цього є один із храмів у Сирії, де збереглися напис VI ст. та моці святого. У м. Зорава (сучасне м. Ізра, Сирія) на честь з'явлення святого мученика Георгія в 514–515 рр. збудовано храм. В колоні за вівтарем знаходяться моці святого. Дослідник К. Волтер зазначає, що в написі чітко не сказано, чи був Георгій воїном, але вжито прикметник *καλλινικός* (добропереможний), який часто характеризує воїнів мучеників у агіографічних текстах [16:114–115].

Інформацію про вшанування св. Георгія та його реліквій в Малій Азії подає «Житіє преподобного Теодора Сикеота» (ВНГ 1748, *Bibliotheca hagiographica Graeca*, надалі – ВНГ), написаного Георгієм (Єлевсієм) близько 640–641 рр. [1:673]. У житії наводяться оповідання про покровительство (адже Георгій був покровителем Теодора) та практику молитовного звернення до св. Георгія про

заступництво і допомогу. Обов'язковий характер зв'язку реліквій святого з храмом підтверджують і розповіді про знайдення та перенесення моців св. Георгія (*inventio, elevatio i translatio*), що здійснювалось з санкції та за участю єпископа [10:405]. Візантійський імператор Іраклій (575–641 рр.) перевіз рештки святих Георгія та Теодора у новозбудований храм св. Георгія в кварталі Девтерон (Константинополь) поблизу Адріанопольських воріт [16:116]. Це свідчить про поширений култ реліквій святого у Візантії і те, що храм в Девтероні був значною святинею.

Зміна статусу місцевого мученика на патрона імператора (*προστάτης* – «покровитель») відбулася після іконоборства (730–843 рр.) в період Македонського ренесансу (867–1056 рр.). Завдяки цьому вшанування св. Георгія поширювалося все більшою мірою. Централізація держави в XI–XII ст. та зміцнення влади імператора знайшли відображення в зміні характеру культу св. Георгія. Виходячи за рамки статусу місцевого святого, він стає шанованим у всій імперії. Тоді, ж, імовірно, Георгій розпочав набувати рис святого воїна, поставши поряд з архангелом Михаїлом, Теодором Стратилатом, Теодором Тироном, Меркурієм, Прокопієм і Димитрієм Солунським. Серед святих воїнів Георгій швидко посів одне з головних місць, виконуючи роль не лише патрона імператора, а і його війська [5:73]. Візантолог К. Волтер виділяє такі функції св. Георгія: патрон імператора, союзник в битві, захисник візантійців від завойовників [16:131–134].

Свого часу адепти нової релігії створили образ, у якому головною чеснотою була готовність до мук задля перемоги християнства; так само і влада імператора спричинила створення нового образу воїна, у якому головною чеснотою вважали готовність до воєнних дій проти імперських ворогів. Подібно до того, як зображення мучеників сприяли поширенню християнства, так і образи святих воїнів допомагали централізації та зміцненню влади імператора. Навіть мученик Димитрій Солунський, не маючи нічого спільного з військовою справою в ранніх редакціях свого Житія, змінюється на воїна і супроводжується військовими епітетами: «Великий воевода», «Великий дука» [5:72].

Так, імператор Никифор Фока вимагав від патріарха, щоб Церква зачисляла до святих мучеників полеглих на полі бою воїнів [2:83]. Таким чином, військовий подвиг (військова справа) починає трактуватися як мучеництво. За воєнні заслуги на землі, воїни, які прирівнюються до мучеників, отримують найвищу плату в небесному війську. Отже, відбувалося символічне підвищення у ранзі від земного до небесного війська. Іконографія воїна, який прийняв «нагороду обраних» представлена постаттю ратника з вінцем на голові – символічною короною «небесної слави». До ранніх зображень належить представлення святих воїнів на вихідній

мініатюрі Псалтиря Василя II (1004 р.). Показовою також є ієрархія розташування воїнів та мучеників навколо постаті Христа у рельєфах зі слонової кістки (зі збірок Лувру, Венеції та Ватикану), адже святі ратники зображені у верхніх регістрах, а страсто-терпці – у нижніх (X–XI ст.).

Зміна, яка відбулася у світогляді візантійців була спричинена мілітаризацією у всіх системах влади та новим етапом відродження античної культури. Поява у візантійській іконографії св. Георгія-воїна співпала з перемогою феодалних відносин та військовими походами [5:75]. Св. Георгій-воїн обирається патроном імператора за схемою феодалних стосунків, у яких діє ієрархія підпорядкувань. Зміна історичних обставин потребувала образу воїна, як в свій час образу мученика потребувала нова релігія.

3 II пол. XI ст. походить Канон великомученика Георгія авторства Георгія Скилиці. У ньому присутнє звернення до св. Георгія по допомогу імператорській армії здобути перемогу над скіфами, персами та іншими варварами. Імператори, обираючи його патроном війська, вірили, що святий обов'язково принесе їм перемогу. Збереглися відомості про те, як святий втрутився в бій з метою врятувати життя Домніціолу, племіннику імператора Фоки (602–610 рр.). Св. Георгій разом із святими Димитрієм, двома Теодорами та архангелом Михаїлом заступався у битві за Никифора II Фоку (963–969 рр.) перед тим, як він став імператором, при облозі м. Харнак [16:133]. Люди вірили, що їх зображення на військових стягах забезпечували успіх. Існують свідчення, що під час облоги Антіохії у 1098 р. (перший хрестовий похід), святі Георгій, Теодор та Димитрій з'явилися на допомогу християнам на чолі небесного війська [5:73].

В епоху варварських нападів склався і культ небесного покровителя міст, який був пов'язаний із загрозою завоювання. Жителі вірили у те, що будь-які спроби завоювати місто приречені на невдачу, якщо тут знаходиться святина патрона. У разі облоги населеного пункту вважалося, що покровитель залишав його через гріхи мешканців [пор. 3]. Св. Георгій вважається покровителем таких міст, як: Генуя, Венеція (разом з апостолом Марком), Барселона. Окрім Грузії, Португалії, св. Георгія офіційно обирають патроном Англії у XIV ст. [1:679].

Наступний етап розвитку культу св. Георгія пов'язаний зі зміною образу пішого воїна на вершника-захисника. Сакралізація образу вершника була зумовлена кількома чинниками. По-перше, зображення верхи на коні виконувало апотропеїчну функцію і було частиною багатівкової традиції зображення воїнів-вершників [13:13], численні зображення яких зустрічаються в мистецтві Каппадокії [5:78]. По-друге, змінився різновид війська – зросла перевага кінноти над пішими ратниками [5:75]. Також образ вершника-захисника, який про-

тистоїть арабським завойовникам знайшов відображення у агіографічних діяннях святого [1:667]. Сюжет про дивовижний порятунок стає основним мотивом життя Георгія. До найвідоміших та найбільш відображених в іконографії св. Георгія відносяться: «Чудо про врятованого юнака» (відоме з X–XI ст.) [14] та «Чудо зі змієм» (відоме з XII–XIII ст.) [1:668].

Використання образів святих вершників поширилось з приходом латинян (так візантійці називали хрестоносців). Останні в 1204 р. захопили столицю Візантійської імперії – Константинополь, що спричинило активну еміграцію грецьких художників та експансію візантійського мистецтва на Захід. Регламентоване мистецтво вже не мало сталого впливу, відтак активізувалися місцеві національні школи [4:123].

Київська Русь, наслідуючи візантійську культуру, сприйняла сформований культ св. Георгія як патрона верхівки влади, вшанування якого проходило на державному рівні. З X ст. св. Георгій-воїн обирається небесним покровителем візантійських імператорів, а з XI ст. – патроном давньоруських князів. Впровадження культу св. Георгія на теренах Русі пов'язане з іменами Володимира Великого (сер. X–1015 р.) та його сина Ярослава Мудрого (977–1054 рр.) [7:317].

У Київській державі культ св. Георгія зародився у X ст. із запровадженням християнства на Русі та «візантинізацією» придворного життя. На початку XI ст. син Володимира Ярослав, перенісши на свої монети і печатки зображення св. Георгія воїна, покровителя візантійського імператора і його війська, підтвердив свою рівність з візантійським імператором [5:81].

Отже, для Ярослава культ Георгія мав ідеологічно-політичні причини, а найбільше вшанування святого припадає саме на його правління. Князь Ярослав Мудрий присвятив своєму патрону й один з приділів Софії Київської. Історик Н. Нікітенко, досліджуючи програму розпису Софійського собору, припускає, що князь Володимир посвятив перший храм у нововерненому Києві св. Георгію, як образу поборника. Основним аргументом слугує ідейний мотив північного вітарного приділу Софії Київської – «свідчення віри» у житійних сценах св. Георгія [8:192]. Серед святинь та монастирів Київської Русі, побудованих на честь св. Георгія, найбільш відомі: Юр'їв монастир в Новгороді, храм св. Георгія в Старій Ладозі та Юр'їві-Польському, тощо [1:675].

На нашу думку важливим є те, що ім'я Георгій/Юрій входило в князівський ономастикон, адже, до прикладу, болгарські правителі з цим іменем з'являються лише в кінці XIII ст. [1:674]. Ймовірно, існував зв'язок між іменами Георгій та Юрій, що аргументує спільний корінь останнього з іменами що починаються на Яр- : Ярило, Ярослав (той хто

славить весну) [5:81]. Щодо походження імені Юрій, вважається, що воно є прямим відповідником грецькому Георгій (землероб) [11], яке відоме з III ст. [15:304]. У грецькій міфології це ім'я було одним з епітетів Зевса, що означало «землероб» та передбачало покровительство рільникам. У давньоруській столиці ім'я Георгій з'являється у X ст. Російський філолог А. Суперанская стверджує, що староруською мовою було складно вимовити м'яке «г» на початку слова перед «е», відповідно ім'я Георгій перетворилося на Еорій, а потім Юрій. У російській мові ім'я змінилось на Егорій, Егорій, Егор. Фактично три різних імені розвинулися з одного джерела. Дослідниця зазначає, що форма Георгі(ос) не збереглася і в сучасній грецькій мові, а вимовляється Йорі [11].

26 листопада князь Ярослав заповів по всій Русі відзначати свято Георгія, що не співпадало з датою 23 квітня у візантійській традиції [5:81–82]. Святування було пов'язане із завершенням сільськогосподарського циклу та отримало назву «осінній Юр'їв день». Відомо, що в цей день кріпаки могли вільно змінювати свого поміщика [1:675]. Проте існувало два свята Юрія – весняне і осіннє, приурочені до початку та до кінця аграрного циклу і несли землеробсько-скотарський характер [12:206].

Висновки. Підсумовуючи, можна ще раз підкреслити основні тези дослідження.

Култ св. Георгія має східно-християнське походження. Його вшанування як місцевого святого мученика сягає IV ст. і пов'язане з ранньохристиянським пошануванням страстотерпців. Після іконоборства, в період Македонського відродження, ставлення до святого змінюється, його вшановують уже як патрона імператора. В XI–XII ст. култ св. Георгія виходить за межі статусу місцевого святого і набуває імперського значення. В кінці XII – на початку XIII ст. превалює зображення святого в образі вершника, яке виконувало апотропеїчну функцію.

Таким чином, у Візантії култ св. Георгія пройшов певні етапи еволюції від мученика до патрона та захисника. Держави, котрі наслідували візантійську культуру, сприйняли образ св. Георгія на певному етапі розвитку його культу, найчастіше як патрона верхівки влади. Обираючи його покровителем, правляча еліта легітимувала своє панування на рівні з візантійським імператором, централізацію влади якої уособлював св. Георгій. На територіях, де міцно збереглися народні традиції, св. Георгій швидко прирівнювався до інших святих та богів, яким поклонялися в тих регіонах, і набув образу захисника.

Перспективи використання результатів дослідження полягають в подальшому дослідженні іконографії св. Георгія в українському мистецтві.

Література:

1. Георгий вмч. // Православная энциклопедия. – М. : Изд. : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2005. – Т. X. – С. 665–692.
2. Диль Ш. Основные проблемы византийской истории [Пер. с французского доц. Горянова Б. Т.] / Ш. Диль. – М. : Иностран. Лит., 1947. – 182 с.
3. Димитрий Солунский // Православная энциклопедия. – М. : Изд. : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2007. – Т. XV. – С. 155–195 [электронный ресурс] // «Православная энциклопедия». – режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/178231.html>
4. Лазарев В. Н. История византийской живописи / В. Н. Лазарев. – М. : Искусство, 1986. – 194 с.
5. Лазарев В. Н. Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия в византийской и древнерусской иконописи / В. Н. Лазарев // Русская средневековая живопись: статьи и исследования. – М. : Наука, 1970. – С. 55–102.
6. Михайлова Р. Д. Святогеоргіївські сюжети в інтерпретаціях давньоруського мистецтва Волині й Галичини / Р. Д. Михайлова // Могилянські читання 2004. Музейне збереження пам'яток сакрального мистецтва. Історія, сучасна практика і майбутнє. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник: зб. наук. пр. – К., 2005. – С. 370–388.
7. Міляєва Л. Маріупольська ікона «Св. Георгій з житієм» / Лада Міляєва // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. Випуск 33. – Київ, 2000. – С. 305–317.
8. Никитенко Н. Н. Святая София Киевская. Под ред. чл.-корр. Акад. архитектуры Украины Куковальской Н. М. / Н. Н. Никитенко. – К. : Горобец, 2008. – 384 с.
9. Парамонова М. Ю. Мученики / М. Ю. Парамонова // Словарь средневековой культуры / Под ред. А. Я. Гуревича. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – С. 331–336.
10. Парамонова М. Ю. Реликвии / М. Ю. Парамонова // Словарь средневековой культуры / Под ред. А. Я. Гуревича. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – С. 405–408.
11. Суперанская А. Происхождение имен и фамилий / А. Суперанская // Наука и жизнь. – 2000. – № 3 [электронный ресурс] // «Наука и жизнь». – режим доступа : <http://www.nkj.ru/archive/articles/6792/>
12. Топоров В. Некоторые преобразования основного мифа и соответствующего ритуала в связи с комплексом представлений о плодородии / В. Топоров, В. Иванов // Исследования в области славянских древностей. – М. : Наука, 1974. – С. 180–217.
13. Фукара К. Образы святых воинов в монументальной живописи Кипра XI–XVI вв. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. искусствоведения : спец. 17.00.04 «Изобразительное, декоративно-прикладное искусство и архитектура» / Катерина Фукара – Москва, 2011. – 20 с.
14. Grotowski P. The Legend of St. George Saving a Youth from Captivity and its Depiction in Art / Piotr Grotowski [электронный ресурс] // «Христианство в искусстве: иконы, фрески, мозаики...». – режим доступа: http://www.icon-art.info/book_contents.php?lng=en&skin=02&book_id=84
15. Myslivec J. Svati Jiři ve Vychodokrstnskem Umeni / J. Myslivec // Byzantinoslavica, Vol. V. – Praha, 1933–1934. – P. 330–356.
16. Walter Ch. The warrior saints in Byzantine art and tradition / Christopher Walter. – England : Ashgate, 2003. – 317 p.